

אמונות והלכות

(תגובה לתגובות על מאמרו של נדב שנרב, צ'הר כה)

בגיליון הקודם של 'צ'הר' התקיים משא ומתן בין נדב שנרב מחד גיסא לבין הרב יגאל אריאל והרב בניהו ברונר מאידך גיסא, סביב השאלה איך להתייחס לשיתוף יהודים חילוניים בטקסים דתיים. בתוך הדברים הועלו טענות בנוגע לאופיה של ההלכה, כגון: "לסיכום, בהלכה היבשה אין גרגר של סובלנות כלפי יהודי שפרש מדרך התורה" (נדב שנרב); "אבל מה נעשה, ואין דבר כזה 'הלכה יבשה'? ההלכה רטובה ודשנה מאוד" (הרב יגאל אריאל). במאמר זה ננסה להציג שתי גישות לאופיה של ההלכה. ההבדל בין גישות אלו הוא לא רק בתיאורים ביחס להלכה אלא בעיקר בדרך העיסוק בה. השלכה חשובה של הדיון בגישות אלו היא גם השאלה מי מוסמך להורות הלכה בעניינים חמורים הנוגעים לכלל ישראל. באופן כללי, אין ברצוני להיכנס לדיון בתוכן הדברים אלא רק בצורת ההתבוננות, ומכאן להגיע להצגת הגישות.

א. היהדות ההלכתית וחולשות האדם

אתחיל במקום שבו הרחיב הרב יגאל אריאל את דבריו של נדב שנרב. בהציגו את דברי ד"ר שנרב, פתח הרב אריאל במשפט הבא:

מצד אחד עומדת יהדות הלכתית חד משמעית **שאינה מבינה** את חולשות האדם ואינה מתפשרת עם חסרונותיו.

אכן נדב שנרב במאמרו הציג את התורה כבלתי מתפשרת עם האדם: "לסיכום, בהלכה היבשה אין גרגר של סובלנות כלפי יהודי שפרש מדרך התורה", אבל כאן הוסיף הרב אריאל תוספת, והיא שהיהדות ההלכתית גם אינה מבינה את האדם. אך מייד עולה השאלה: האם אכן לדעת נדב שנרב התורה אינה מבינה את האדם? האם העובדה שהתורה אינה מתפשרת עם האדם אומרת שהתורה אינה מבינה אותו?

יתכן שתוספת זו - שלפיה מי שסובר שהתורה אינה מתפשרת עם חסרונות האדם סובר גם שהתורה אינה מבינה אותו - לא עלתה על דעתו של ד"ר שנרב. יש מקום לומר את ההפך הגמור: ברור שהתורה יורדת לסוף דעתו של אדם יותר מכל מה שבן אנוש מסוגל להשיג, ומבינה היטב את חולשותיו ואת חסרונותיו, ומאידך שוקלת את ייעודו ואת מה שטוב לו, ומתוך כך מציגה לו דרישות בלתי מתפשרות.

הבנה הפוכה זו אינה רק נקודה מקומית שאפשר לחלוק עליה. היא אבן יסוד להבנת חוסר התפשרותה של תורה. חוסר התפשרות הוא דבר שקשה לאדם לקבלו. באופן כללי האדם רואה בחוסר התפשרות מידה רעה (בעיקר של גאווה ועקשנות), ואם כן קשה שיטתו של שנרב: איך יתכן שזו דרכה של תורה? אכן הסיבה לכך שחוסר התפשרות של אדם קשורה במידות רעות היא קוצר דעתו של האדם. וכתוצאה מכך, גם כאשר נראה לו בבירור שהוא צודק, צריך הוא להבין שאינו מבין הכול, ולכן חייב הוא לתת מקום לאפשרות של פשרה. לכן אם בוחנים את התורה ומייחסים לה מגבלות 'אנושיות', קשה לקבל גישה האומרת שהתורה אינה מתפשרת.

היכולת של בן אנוש לקבל את חוסר התפשרותה של תורה נובעת מההבנה של הפער העצום בין יכולתו של נותן התורה להבין את האדם ואת כלל המציאות לבין יכולתו של האדם להבין אנשים אחרים ואת המציאות. זה שהתורה אינה מתפשרת, בא דווקא מתוך ידיעה והבנה עמוקה אמיתית ומוחלטת.

ב. 'רטיבותה' של ההלכה

כאן נעבור לנקודה יותר עקרונית.

כותב הרב יגאל אריאל:

אבל מה נעשה, ואין דבר כזה 'הלכה יבשה'! ההלכה רטובה ודשנה מאוד.

דומני שדבריו אלו של הרב אריאל מקובלים מאוד. אכן בשאלה מה מקור 'רטיבותה' ודשונה של ההלכה כאן דעתו היא: "יש **נימוקים מטא-הלכתיים**, כמו נצח ישראל וסגולת ישראל וכו'". הרב אריאל מוצא את 'רטיבות' של ההלכה היבשה בעולם המטא הלכתי.

תפיסה זו, שאת 'רטיבותה' של ההלכה היבשה יש למצוא בעולמות עליונים ו/או פנימיים, יש לה אחיזה נכבדת בציבור הדתי-לאומי. אולם בעולם הישיבות מוצאים את הרטיבות של ההלכה היבשה לא בעולם האגדה¹, כי אם בעולם לימוד הגמרא בעיון. עולם זה, של לימוד הגמרא בעיון, הוא עולם תוסס וחי, ומלא זרמי מים אדירים. לא לחינם מכונה השי"ס ים התלמודי, והלומד בעיון משול לצולל בתהומות ים. אכן כדי להגיע לתחושה של 'רטיבות' בעיון הגמרא יש צורך במאמץ גדול ורב שנים. שונה הוא המצב באגדה. גם בה, כמובן, יש מקום ללימוד עמוק ומאומץ ורב שנים, אלא שאת ה'רטיבות' בדרך כלל חש הלומד מייד. וכבר אמרו שאגדה היא לשון משיכה (גוד בארמית = משוך) שהיא מושכת ליבו של אדם².

אם כן לפנינו שתי קבוצות שהשותף להן הוא זה שמצאו 'רטיבות' בעולם ההלכה. קבוצה אחת היא לומדי ה'עיון', וקבוצה שנייה - אלו שאצלם האגדה היא חלק מההלכה. בעיני הקבוצה הראשונה נראית דרכה של הקבוצה השנייה כטעות חמורה³. בנקודה זו נרחיב יותר בהמשך.

1. לענייננו אני מוצא זהות בין העולם הפנימי לעולם האגדה והיות ויותר נוח לי עם מושג זה אני משתמש בו, והרוצה להחליף יחליף.

2. יש לשים לב לכך שבדבריו עסקנו בעצם בשני מושגים של 'רטיבות': האחד תוכן של 'רטיבות' והשני תחושה של 'רטיבות'. אכן נתערבבו כאן שני הדברים, אולם יש קשר הדוק בין הדברים: התחושה של 'רטיבות' נובעת מהמפגש עם תוכן 'רטיבי'.

3. אוסיף כאן דבר ששמעתי מר' שלמה פיישר. ידוע בשם החתם סופר שערבוב הלכה ואגדה זהו כלאים (שו"ת חת"ס, או"ח סי' נא. ועיי' במאמרו של הרב ליאור זילבר, 'צהר' י, שדן בהרחבה בשיטת החתם סופר), והלא הוא עצמו בתשובותיו מערב הלכה ואגדה! על כך ענה הרב פיישר בשם החו"א שבגלל דבר זה מיעט החפץ חיים להביא את פסקי החתם סופר במשנה ברורה. עם זאת, כדי להבין את מעמדו החשוב של החתם סופר בעולם הפסיקה נביא את דברי השרידי אש (ח"ב סי' לא אות טו) שבויכוחו עם הרוגאצ'ובר בעניין חליצת מומר, כתב: "מחוייב אני לשמוע לרבנו הרמב"ם ורבנו החת"ס שנתקבלו באומה לפוסקים אחרונים".

ג. הלכה ואגדה

ההלכה והאגדה שני עולמות הן. אמנם גם בעולם ההלכה ישנם מקצועות שונים, ומצינו שרבו היה מומחה באיסורי ושמאל בדיני. אבל מכל מקום, כל מקצועות ההלכה מהותם ודרכי עיסוקם שוות; מה שאין כן ההלכה והאגדה. אף שתיהן מקצועות חשובים בעולמה של תורה, הפרש מהותי יש ביניהם. כשר' עקיבא התווכח עם תנא אחר בענייני אגדה אמר לו אותו תנא: "כלך לך אצל נגעים ואהלות". הדבר מלמד שדרכי לימוד האגדה שונות מכל מקצועות ההלכה. הרב יעקב אריאל, בהקדמתו לספר 'מאהלי תורה' מבאר בצורה מאירה את ההבדל בין דרכי לימוד האגדה לדרכי לימוד ההלכה:

"יפת א-להים ליפת וישכון באהלי שם". באהלי שם ולא בבתי שם. כי יש לאוהל מעלה מסוימת על הבית. אמנם הבית יציב יותר וקבוע יותר וזוהי מעלתו. אולם אי אפשר להרחיבו אלא אם כן הורסים אותו ובונים אותו מחדש. האוהל לעומתו גמיש וניתן להחרבה והתפשטות... ההלכה קצובה היא פסוקה וחתוכה - בחינת בית, בנוי על יסודות עמוקים ואיתנים ומתנשא לגובה רב. כללותיה מוצקים ופרטותיה מוגדרים. גם מי שהוא בן בית בעולמה של ההלכה וביתו גדול ורחב - יש לו מסגרת ברורה שבה הוא חייב להתגדר. לעומתה, האגדה היא בחינת אוהל. היא נראית לכאורה גמישה יותר וניתנת להרחבה... שפתה של האגדה חופשית יותר...

אכן האוהל פתוח ורחב, והוא נמתח ומתרחב והולך. אולם אין הוא פרוץ. יש לו יריעות ומיתרים, ואלו תקועים ביתדות לבל תבוא כל רוח מצויה ותהפוך את האוהל למעלה עד שהאוהל נופל. "האריכי מיתריך", ולשם כך: "ויתדותיך חזקיי".

אם כן, דווקא גמישותה היחסית של האגדה מחייבת זהירות רבה יותר בשעה שמבקשים להסיק ממנה מסקנות כלשהן, וקל וחומר כאשר המסקנות נוגעות לענייני הלכה, שהם הרבה יותר מבוססים ומבוררים מצד עצמם.

ד. התבוננות של הלכה והתבוננות של אגדה

וכאן עלינו לשאול, בעקבות דבריו של הרב יגאל אריאל: האם אכן יש לקשר בין חוסר התפשרות של התורה עם עוברי העבירה לבין חוסר הבנה להלך רוחם? אמנם שני מושגים אלו קרובים זה לזה בנפשו של אדם, אבל האם די בזה בשביל לקשור ביניהם?

בעיניי, איש ההלכה הרוצה לקשר בין אי התפשרות לבין אי ההבנה צריך להסביר את הקשר הזה, מפני שאינו מובן מאליו. אולם בעולמה של אגדה באמת מקובל לקשור בין דברים קרובים, ולכן הרב אריאל אינו רואה צורך לבאר איך חוסר התפשרות מורה על חוסר הבנה שהרי בנפש האדם אלו מושגים קרובים; ודי בזה. לעומת זאת, לשיטתו של נדב שנרב חוסר ההתפשרות הוא חוסר התפשרות בלבד.

אם כן שניהם צודקים - כל אחד לשיטתו, כמובן. במובן מסוים כל הדיון בין הרב יגאל אריאל לבין נדב שנרב הוא עקר. הם מדברים בשתי שפות שונות: אחד בשפת ההלכה ואחד בשפת

האגדה⁴.

כדי להמחיש עד כמה שני עולמות שונים לפנינו נביא עוד פסקה מדברי הרב יגאל אריאל: נכונותו של שנרב לוותר על מרבית העם משום שאיננו מקיים תורה ומצוות עומדת בניגוד לעמדתם של כל גדולי פולין וליטא בדורות האחרונים, שלא קיבלו את עמדת החרדים בגרמניה ובהונגריה ולא הפרידו את הקהילות. אדרבה, חסידי גור באליפיהם התאמצו בבחירות 1922 להכניס לסיים הפלוגני את יצחק גרינבוים החילוני הפנאטי שלחם נגדם ללא לאות.

לשיטתו של ד"ר שנרב, גם אם נניח שאין להעלות את יצחק גרינבוים לתורה (ושיתוף פעולה עמו יהיה 'פרקטי' ולא 'אידיאולוגי', כלשונו), ודאי שאין זה אומר כלל שאין לו מקום בסיים הפולני. ואילו לשיטתו של בעל אגדה (אולי משום שגם בפוליטיקה אנו עוסקים בהופעה א-להית המתפרטת לכל דרכי החיים), אכן יש להשוות בין מקומו של יצחק גרינבוים בבית הכנסת למקומו בסיים הפולני.

ומכאן תחילת דבריו של הרב אריאל בפסקה זו:

נכונותו של שנרב לוותר על מרבית העם משום שאיננו מקיים תורה ומצוות.

לא ברור היכן מצא הרב אריאל בדבריו של שנרב נכונות כזו (אינני מכיר את נדב שנרב ואיני יודע איזו נכונות יש לו ואיזו אין לו. מכל מקום במאמרו לא מצאתי שמץ של נכונות לוותר על שום יהודי).

את דבריו של נדב שנרב, שיש מקום שלא לחגוג בבית הכנסת בר מצוה לחילוני, כנראה ראה הרב אריאל כנכונות לוותר על יהודי. במשקפיים של הרב אריאל עצם ההשתתפות בטקס בר המצוה בבית הכנסת הוא חלק מהכנסת אדם ליהדות (המדובר על עצם הטקס ולא על תוצאות עתידיות של תשובה), גם אם מצד ההלכה אין כאן שום מצוה. אם כן, על כורחך עליך לומר שטקס הבר-מצוה הוא הכנסת אדם ליהדות לפי דרך המבט של עולם האגדה. לכן, נכונות לוותר על הטקס היא כנכונות להוציא מהיהדות. ד"ר שנרב רואה בטקס זה דבר ריק מתוכן הכרוך בביזיון התורה, וודאי שמניעת אדם להשתתף בטקס חסר משמעות אינה נכונות לוותר עליו. נדב הסביר את דבריו, אבל במשקפיים של הרב אריאל זה נראה אחרת.

ה. רובד ההלכה ורובד האגדה

האם ההלכה והאגדה עוסקות באותו רובד? את הדיון הזה נפתח את הדברים בטענתו של הרב בניהו ברונר:

קביעה נחרצת בתחילת המאמר שילד חילוני הוא ומשפחתו אינם מאמינים בתורה... היא

קביעה הכופרת בסגולת ישראל.

טענה זו, יש לה מקום כשמתבוננים בדברים דרך משקפי האגדה. במשקפיים של נדב שנרב אין שום קשר בין הדברים. הקביעה על אדם אם הוא מאמין או לא בהקשר השובאו הדברים

4. באופן כללי שני המחנות בציבור שלנו (האחד מכונה "ממלכתי", ולשני לא ידוע לי כינוי ברור, רק באופן כללי הוא רואה עצמו כמחנה שאותו מנהיג מרן הגר"א שפירא) נוטים גם לחלוקה זו. המאמרים הבאים מהזרם ה"ממלכתי" שפתם יותר 'רטובה' ודשנה, והמאמרים המגיעים מהזרם השני יותר נוטים לדבר בשפה של 'הלכה יבשה' ואת הרטיבות אפשר למצוא רק בלימוד מעמיק ולא בקריאת מאמרים.

מדברת על הכרתו ואורח חייו של האדם, ואילו סגולת ישראל מדברת על נשמתו, ואפשר שגם על תת הכרתו.

באותו אופן יש להתבונן על דבריו של הרב יגאל אריאל שהביא את המחלוקת שבין ר' יהודה ור' מאיר אם ישראל קרויים בניים גם כשהם חוטאים. לדידו של ד"ר שנרב אין שום שייכות בין מחלוקת זו לנידון דידן. מחלוקת זו מדברת על הרובד הפנימי ול"חלק א-לוה ממעל" שיש בנשמת האדם. היא שייכת לדברי 'נפש החיים' (שער א, יח), ש'יכרת' נאמר על הנפש ולא על הנשמה. מחלוקת זו אינה שייכת לרובד ההלכתי ולמישור המציאותי הנגלה.

לכאורה יש להקשות: איך אומר ר' מאיר שיהודים רשעים נקראים "בני מעלי", והלא הש"ס מלא בהגדרות הלכתיות של רשעים? לשיטתו של הרב אריאל יש כאן 'קושיא' שצריך לתרץ (ומסתבר שיימצאו תירוצים). ולשיטתו של ד"ר שנרב אין כאן שום קושיא ושום סתירה. דברי ר' מאיר אלו כלל לא התיימרו לגעת במישור ההלכתי ובמציאות הנגלית.

1. אבני יסוד באמונתנו

בהמשך דבריו נוגע הרב ברונר בשורש חשוב מאוד:

קיימים אבני יסוד של אמונתנו שאינם מופיעים כסעיפים בשולחן ערוך, אבל זה לא שולל את קיומן, כיוון שהשו"ע הוא ספר הלכה ואינו ספר העוסק באמונה.

אכן דבריו של הרב ברונר הם הנחה מקובלת בכל חלקי הציבור הדתי-לאומי. אצלנו, בניגוד לציבור החרדי, עולמו הרוחני של כל אדם חייב להיבנות גם על ידי לימוד ועיון בסגולת ישראל ויסודות אמונה נוספים. אבל בשאלת מקומן של אבני היסוד באמונה ביחס להלכה - לא ביאר הרב ברונר את דעתו.

הרב יגאל אריאל הביע דעה מפורשת בנושא:

יש נימוקים מטא-הלכתיים כמו נצח ישראל וסגולת ישראל, יסודות עמוקים בתורה שכל פוסק חייב להתחשב בהם.

זה שישנם עניינים עמוקים כמו נצח ישראל וסגולת ישראל וכל פוסק חייב לדעת אותם - מקובל על כולם. אבל זה שהפוסק "חייב להתחשב בהם" - זהו דבר שאינו ברור כלל. יתכן שהאמת הפוכה לגמרי: לפוסק אסור להתחשב בנימוקים אלו בשעת דיון הלכתי מעשי⁵.

עולות אפוא שלוש גישות ביחס לאבני היסוד באמונה: שתי גישות קיצוניות ואחת אמצעית. גישה קיצונית אחת היא הגישה החרדית, שלפיה פוסק כלל אינו צריך להתעסק בענייני סגולת ישראל. הגישה ההפוכה אומרת שענייני סגולת ישראל הוא חלק מיכלי העבודה של הפוסק. גישה אמצעית אומרת שסגולת ישראל היא חלק מהמטען הרוחני של הפוסק ועליו ללמוד ולעסוק בעניינים אלו, אבל אין היא 'כלי עבודה' שלו בעבודת הפסיקה⁶.

5. תיתכנה כמובן אפשרויות ביניים, ולגבי השאלה מדוע הוא צריך לדעת אותם, אם אסור לו להתחשב בהם, יש לערוך דיון נוסף שאין כאן מקומו.

6. **הערת העורך (ע. א.):** כעין הבחנה זו, עיי באורות הקדוש ג, שכו: "...ולחרבות את ערך הזכות גם על המסיתים והמדיחים, שעליהם נאמר לא תחמול ולא תכסה. זהו רק בעת שהמשפט נוגע למעשה, אבל בהצד העיוני יש לדון הרבה, למצוא את הכוונה הטובה, שהיא יכולה להיות גנוזה גם בהסתה והדחה".

ז. תינוק שנשבה

יפה העיר הרב בניהו ברונר כי,

ההגדרה של היחזון אישי - תינוק שנשבה - אינה הגדרה אפולוגטית אלא הגדרה הלכתית לגמרי.

אמנם יש צדק בדבריו של נדב שנרב שהגדרה זו בעייתית מאוד. ועם כל זה, פוסק בעל שיעור קומה, לאחר עיון במורכבות הדברים, הן במציאות והן בהלכה, מגיע להגדרה הלכתית לגמרי. ואין מקום לדבריו שזו הגדרה אפולוגטית. וכאן המקום לשוב לדבריו של הרב יגאל אריאל: אבל מה נעשה ואין דבר כזה 'הלכה יבשה'! ההלכה רטובה ודשנה מאוד יש נימוקים מטא-הלכתיים כמו נצח ישראל וסגולת ישראל שכל פוסק חייב להתחשב בהם. ההלכה איננה סובלנית ואיננה נותנת לגיטימציה לחילוניות. אבל רק מי שנפשו יבשה לא יבין שגם ההלכה איננה פשטנית וגם היא מכירה קונפליקט מורכב.

העלינו כאן דוגמא לעניין מורכב שיש בו קונפליקטים הנוגעים ביסוד היחס לחילוניים. החזון איש נתן הגדרה שהתקבלה כמדומני בחוגים רחבים.

האם אלו הם 'מעיינות הרטיבות' שהיו לחזון איש בהתמודדות המורכבת בשאלה זו? דומני שאין אלו המעיינות שעליהם מדבר הרב יגאל אריאל (ומה שמפורסם בחזון איש על החלק החמישי בשו"ע, כוונתו להיגיון הבריא ולא למטא-הלכה, במובן של שיקולים רוחניים או השקפתיים).

ח. מיהו המוסמך להורות בענייני הדור

משאלה זו, של יחס ומעמדם של היסודות המטא-הלכתיים, נגזר גם הדיון מי הוא הראוי להורות בשאלות חמורות הנוגעות לכלל ישראל. ישנם הסבורים כי רבנים המפורסמים בהתעסקותם בענייני אמונה ותנ"ך הם המוסמכים להוראה בעניינים אלו, ואילו לדעתם של אחרים, אין הם ראויים להורות בשאלות הלכתיות. לדעה זו, רק מי שנתפרסם בהתעמקותו בהוויות דאביי ורבא (גם רבנים המפורסמים בהלכה היבשה' אף שסדורה משנתם בסידור הדברים מהגמרא דרך השו"ע עד לאחרוני זמננו עדיין אינם בכלל זה), רשאי להורות בשאלות חמורות אלו (ואפשר שיש מקום להקדיש את אחד הגיליונות של 'צהר' לשאלה זו).

ט. על 'בר-מצוה' ללא מצוה

עוד מילה אחת בקשר לתגובות האחרות למאמר של ד"ר שנרב. הנושא העיקרי במאמרו הוא הדיון בשאלה העקרונית של אופי השיתוף של הציבור שלנו עם הציבור החילוני, ולא בשאלות מקומיות.

ולחידוד הדברים אציג שתי שאלות:

נניח שיעשו מחקרים ויראו שמבין החוזרים בתשובה יש אחוז יותר גבוה של כאלו שלא עשו להם בר מצוה בבית כנסת, כלומר יתברר שבאופן סטטיסטי כשאנו רודפים אחרי חילוני שיעשה בר מצוה בבית כנסת אנו מקטינים את סיכוייו לחזור בתשובה. האם גם אז נרדוף אחריהם כדי

לעשות להם בר מצוה בבית הכנסת?⁷

דומני שאף לו יצויר שיצאו מחקרים ברורים כאלו עדיין תישאר השאלה אם לרדוף אחרי חילוני לעשות לו בר מצוה, ועדיין תישאר התחושה הטובה כשחילוני יבוא לעשות בר מצוה בבית כנסת, ואם כן יש כאן שאלה עקרונית מה המקום של חילוני בטקסים דתיים. ובשאלה זו בא לדון נדב שנרב.

יש הטוענים שחוקים דתיים נתפסים בעיני הציבור ככפייה דתית המרחיקה אנשים מהדת. נניח שייעשה מחקר רציני ואמין שיראה שאם יבטלו את החוקים הדתיים תעלה החזרה בתשובה באופן דרסטי. האם נפעל לביטול החוקים הדתיים? האם ניאבק אז במנהיגים חילוניים שירצו להשאיר את החוקים הדתיים? גם כאן שאלה זו מעלה לדיון עקרוני מה עניינה של מדינה 'לא יהודית' עם צביון יהודי.

כנראה, חלק מהמגיבים פשוט לא הבינו את המאמר. וכאן המקום להעיר שאחת התגובות נכתבה באופן מאוד לא מכובד לטעמי.

י. סיכום

במאמר זה באנו להציג שתי גישות ביחס בין לימודי האמונה להלכה - גישה מאחדת וגישה מבדילה.

לגישה המבדילה הצגנו שני הבדלים אפשריים בין ההלכה לאגדה: האחד בדרכי לימודן והשני ברובד שבו עוסקת כל אחת מהן.

ניסינו לבחון איך כל גישה מתבוננת על הדברים ומתייחסת למאמרי אגדה ביחס להלכה. שאלה זו של היחס בין ההלכה ללימודי האמונה אינה שאלה מחקרית גרידא - שאלה זו עומדת ביסוד תפיסתה של הציונות הדתית ותופסת מקום נכבד בקביעת דרכה של הציונות הדתית ובהיווצרותם של זרמים שונים בה.

מאמר זה הוא כמובן רק פתיחה לנושא שכדרכה של תורה ילך ויתברר.

7. ישנם אנשי חינוך האומרים לא להביא ילדים לבית כנסת כך שיגדלו יהיה להם יחס יותר מכובד לבית הכנסת. **הערות העורך (ע. א.א.):** השיקול העיקרי בעריכת טקסים דתיים לציבור החילוני הוא לסייע לו לשמור על זהותו היהודית. וזהו תורף הוויכוח. השאלה הסטטיסטית, כמה חוזרים בתשובה זה מביא, היא שאלה צדדית למדי. **תשובות הכותב:** אכן מאמרו של שנרב הוא קריאה לברר מה חשיבותה ומה ערכה של זהות זו מצד עצמה. השאלה הסטטיסטית היא אכן שאלה צדדית כשהסטטיסטיקה היא חיובית. אבל אם ההערכה היא שלילית, כלומר, שיתברר שעריכת בר מצוה גורמת נזק לחזרה בתשובה - כאן כבר יש לנו התנגשות ערכית המחייבת אותנו לברר מהו הערך של הזהות היהודית המופשטת כשהוא עומד מול הערך של שמירת מצוות בפועל.

